

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ

Σλαβικοί λαοί στα Βαλκάνια, 15ος-18ος αι.

Ενότητα 7: Εκκλησία και ορθόδοξη παράδοση

Ελένη Γκαρά

Επίκουρη Καθηγήτρια

Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας

Μυτιλήνη, 2014

Άδειες Χρήσης

- Το παρόν εκπαιδευτικό υλικό υπόκειται σε άδειες χρήσης Creative Commons.
- Για εκπαιδευτικό υλικό, όπως εικόνες, που υπόκειται σε άλλου τύπου άδειας χρήσης, η άδεια χρήσης αναφέρεται ρητώς.

Χρηματοδότηση

- Το παρόν εκπαιδευτικό υλικό έχει αναπτυχθεί στα πλαίσια του εκπαιδευτικού έργου του διδάσκοντα.
- Το έργο «**Ανοικτά Ακαδημαϊκά Μαθήματα στο Πανεπιστήμιο Αιγαίου**» έχει χρηματοδοτήσει μόνο τη αναδιαμόρφωση του εκπαιδευτικού υλικού.
- Το έργο υλοποιείται στο πλαίσιο του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» και συγχρηματοδοτείται από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο) και από εθνικούς πόρους.

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ & ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ, ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ & ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΑΜΕΙΟ

Πίνακας περιεχομένων

1. Στόχοι ενότητας	4
2. Περιεχόμενο ενότητας	4
3. Μια κοινή παράδοση	5
4. Εκκλησίες στη βόρεια Βαλκανική	6
5. Ο ρόλος των μοναστηριών	7
5.1 Σλάβοι μοναχοί στο Άγιο Όρος	7
6. Επιλεγμένη βιβλιογραφία	9

1. Στόχοι ενότητας

Η ενότητα ασχολείται με την εκκλησιαστική και πνευματική ζωή των υπό οθωμανική και αψβουργική κυριαρχία ορθόδοξων Σλάβων, από την οθωμανική κατάκτηση έως τις αρχές του 19ου αιώνα.

2. Περιεχόμενο ενότητας

- Μια κοινή παράδοση: Ποια ήταν η σημασία της θεσμικής επιβίωσης της Εκκλησίας κατά την οθωμανική περίοδο και ποιος ο ρόλος της για τους ορθόδοξους χριστιανούς υπηκόους;
- Εκκλησίες στη βόρεια Βαλκανική: Ποιοι εκκλησιαστικοί οργανισμοί έλαβαν θεσμική αναγνώριση και λειτούργησαν στις οθωμανικές και τις αψβουργικές περιοχές; Πώς διαφοροποιήθηκε η σερβική Εκκλησία σε σχέση με το Οικουμενικό Πατριαρχείο;
- Ο ρόλος των μοναστηριών: Ποια ήταν η σημασία της επιβίωσης των μοναστικών ιδρυμάτων στις υπό οθωμανική εξουσία περιοχές και ποιος ο ρόλος τους; Ποια ήταν η σημασία του Αγίου Όρους και η ακτινοβολία του για τους ορθοδόξους, ιδίως για τους Σλάβους; Ποια ήταν τα χαρακτηριστικά της σλαβοβυζαντινής γραμματείας που καλλιεργήθηκε κατά την οθωμανική περίοδο;

3. Μια κοινή παράδοση

Μετά την οθωμανική κατάκτηση η Εκκλησία είναι ο μόνος υπερτοπικός οργανισμός που συνεχίζει την προ-οθωμανική λόγια παράδοση και αποτελεί κέντρο αναφοράς για τους χριστιανικούς πληθυσμούς της αυτοκρατορίας. Η Εκκλησία διασώζει τη μνήμη των παλαιών βασιλείων και των αγιοποιημένων σέρβων και βούλγαρων βασιλέων και ιεραρχών, ενώ με την ανάδυση της λατρείας των νεομαρτύρων προσφέρει νέους ήρωες στο ορθόδοξο ποίμνιο. Μέσα από τη συγγραφή των βίων παλαιών και νέων μαρτύρων, το κήρυγμα και γενικότερα τη δράση περιοδευόντων μοναχών στις πόλεις και –ακόμα πιο σημαντικό– στην ύπαιθρο, αλλά και την έκδοση όλο και περισσότερων βιβλίων θρησκευτικού περιεχομένου στα δημώδη ιδιώματα, τόσο τα ελληνικά όσο και τα σλαβικά, ο κλήρος κατορθώνει να αναχαιτίσει τη δυναμική του εξισλαμισμού.

Η Εκκλησία ήταν ο μόνος οργανισμός που πρόσφερε δυνατότητες εκπαίδευσης και σταδιοδρομίας στους ορθόδοξους χριστιανούς. Από τον 17ο –και κυρίως τον 18ο– αιώνα ένα δίκτυο ελληνόφωνων εκπαιδευτηρίων που, με πρότυπο την Πατριαρχική Ακαδημία Κωνσταντινουπόλεως, απλωνόταν από το Ιάσιο της Μολδαβίας μέχρι την Πάτμο και από τα Ιωάννινα μέχρι τη Σμύρνη και την Τραπεζούντα, πρόσφερε ανώτερη εκπαίδευση στις ορθόδοξες ελίτ και εκπαιδευε λογίους και δασκάλους που πρόσφεραν τις υπηρεσίες τους όχι μόνο εντός της αυτοκρατορίας, αλλά και στις κοινότητες της διασποράς. Πολλοί από αυτούς τους ανθρώπους, κάποιοι κληρικοί, θα γίνουν επιφανείς εκπρόσωποι των διαφωτιστικών ιδεών.

Κορυφαία μορφή αυτού του στρώματος λογίων μεταξύ των σλαβόφωνων της Βαλκανικής υπήρξε ο Δοσίθεος Ομπράντοβιτς (Dositej Obradović, 1742-1811). Σερβικής καταγωγής και γεννημένος στο αψβουργικό Βανάτο (σήμερα στη Ρουμανία), ο Δημήτριος Ομπράντοβιτς μόνασε σε νεαρή ηλικία (1757-60) στη μονή του Χόποβο στη Φρούσκα Γκόρα, λαμβάνοντας το όνομα Δοσίθεος. Στη συνέχεια πήγε στο Ζάγκρεμπ και από εκεί στη Δαλματία, όπου έζησε διδάσκοντας και μελετώντας στις βιβλιοθήκες των μοναστηριών. Στη συνέχεια έφυγε για τις ελληνικές περιοχές. Το 1765 έφθασε στο Άγιο Όρος και από εκεί στη Σμύρνη, όπου σπούδασε στην Ευαγγελική Σχολή με τον Ιερόθεο Δενδρινό ως το 1768. Στη συνέχεια, σε αναζήτηση γνώσης και εργασίας, οι μετακινήσεις του τον έφεραν πρώτα στο Χόρμοβο της Αλβανίας, όπου ίδρυσε σχολείο, και μετά στη Βενετική Κέρκυρα, όπου σπούδασε κοντά στον Ανδρέα Πετριτσόπουλο. Κατόπιν πήγε και πάλι στη Δαλματία και το 1771 στη Βιέννη, όπου δίδαξε ελληνικά. Το 1780 τον βρίσκουμε στην Τεργέστη, το 1781 στη Βενετία και κατόπιν, μέσω Λιβόρνου, στη Χίο, όπου δίδαξε ιταλικά. Το 1782 πήγε στην Κωνσταντινούπολη και από εκεί στο Ιάσιο, όπου έγινε οικοδιδάσκαλος των γιων του ηγεμόνα. Στη συνέχεια ταξίδεψε και σπούδασε στη Γερμανία, όπου και εγκατέλειψε το μοναχικό σχήμα. Τα επόμενα χρόνια ταξίδεψε στην Ευρώπη (από το Λονδίνο ως την Αγία Πετρούπολη) και το 1792 εγκαταστάθηκε στη Βιέννη. Το 1807 πήγε στο επαναστατημένο Βελιγράδι, όπου ίδρυσε τη Μεγάλη Σχολή, και έζησε εκεί μέχρι τον θάνατό του.

4. Εκκλησίες στη Βόρεια Βαλκανική

Η εμπέδωση της αυτοκρατορικής οθωμανικής εξουσίας στα Βαλκάνια επέφερε και την ενοποίηση των εκκλησιαστικών θεσμών. Οι ανεξάρτητες σλαβικές Εκκλησίες εξαφανίζονται, ενώ οι μητροπόλεις και επισκοπές τους ενσωματώνονται στο πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως. Ήδη το 1415 το βουλγαρικό πατριαρχείο Τυρνόβου παύει να υπάρχει, και μετά την κατάκτηση της Σερβίας εξαφανίζεται το σερβικό. Η αρχιεπισκοπή Αχρίδας παραμένει αυτοκέφαλη, αν και υπό την άμεση επιρροή της Κωνσταντινούπολης. Θα καταργηθεί και θα ενσωματωθεί στο πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως το 1767.

Από τα μέσα του 16ου αιώνα, με την ανασύσταση του πατριαρχείου Ιπεκίου το 1555, εμφανίζεται και πάλι μια ανεξάρτητη Εκκλησία στα δυτικά Βαλκάνια. Η ανασύσταση της σερβικής Εκκλησίας έγινε εφικτή χάρη στο προσωπικό ενδιαφέρον του σερβοβοσνιακής καταγωγής μεγάλου βεζίρη Μεχμέτ Σοκολλού (Σοκόλοβιτς) πασά, ο οποίος φρόντισε για την τοποθέτηση του αδελφού –κατ’ άλλες πηγές ανιψιού– του Μακάριου ως πατριάρχη. Το πατριαρχείο, στη δικαιοδοσία του οποίου θα περάσουν οι ορθόδοξοι των σερβικών και βοσνιακών περιοχών, θα αποτελέσει κιβωτό μνήμης και συνεχιστή της μεσαιωνικής σερβικής εκκλησιαστικής παράδοσης και θα διατηρήσει τα δυτικά Βαλκάνια εκτός της επιρροής του πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως.

Αυτό θα συνεχιστεί και μετά την κατάργηση του πατριαρχείου Ιπεκίου το 1766 και την ενσωμάτωση των μητροπόλεων και επισκοπών του στο πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως, αφού έχουν ήδη διαμορφωθεί δύο ανεξάρτητα εκκλησιαστικά κέντρα: η μητρόπολη Καρλοβικίων στην αψβουργική Σλαβονία, που συνεχίζει την παράδοση της σερβικής Εκκλησίας, και η αυτονομημένη μητρόπολη Ζέτας με έδρα τη μονή της Παναγίας στο Τσέτινιε του Μαυροβουνίου. Η πρώτη έχει ιδρυθεί στον απόηχο της «μεγάλης μετανάστευσης» των Σέρβων στα αψβουργικά εδάφη το 1690 (αναγνωρίστηκε επίσημα το 1708), ενώ η δεύτερη βρίσκεται σε μια περιοχή που πρακτικά έχει αυτονομηθεί από την οθωμανική εξουσία.

Και οι δύο αυτές Εκκλησίες, που χρησιμοποιούν ως λειτουργική γλώσσα την εκκλησιαστική σλαβονική, θα απομακρυνθούν από την Κωνσταντινούπολη και θα προσανατολιστούν προς τη Μόσχα. Στη διάρκεια του 18ου αιώνα κέντρο της εκκλησιαστικής εκπαίδευσης των ορθόδοξων σλαβόφωνων των δυτικών Βαλκανίων θα γίνει η Θεολογική Ακαδημία Κιέβου, πράγμα που θα οδηγήσει και σε μεγάλη ρωσική γλωσσική επιρροή.

5. Ο ρόλος των μοναστηριών

Η αναγνώριση των μοναστηριών υπήρξε εξαρχής πολιτική των οθωμανών σουλτάνων και, στο βαθμό που η επικράτειά τους επεκτάθηκε και σε καθολικές περιοχές, αναγνώρισαν και τα καθολικά ιδρύματα της Βοσνίας (επρόκειτο κυρίως για μοναστήρια Φραγκισκανών). Κέντρα εκπαίδευσης και σημαντικής πνευματικής και θρησκευτικής δράσης τον 16ο και 17ο αιώνα, τα καθολικά μοναστήρια θα υποφέρουν στη διάρκεια του πολέμου με τον Ιερό Συνασπισμό (1684-99). Μετά τον πόλεμο θα είναι πια ελάχιστες οι μονές των Φραγκισκανών στις οθωμανικές περιοχές.

Αντίθετα, τα ορθόδοξα μοναστήρια επιζούν και αναπτύσσονται, παρά τις κατά καιρούς αντιξοότητες. Ο 16ος αιώνας είναι εποχή άνθησης: σε όλα τα Βαλκάνια ιδρύονται νέες μονές και επεκτείνονται παλαιότερες. Η περιοχή της Φρούσκα Γκόρα στη Σλαβονία, όπου σε μια μικρή γεωγραφική έκταση χτίζονται πάνω από 15 μοναστήρια, γίνεται σημαντικό μοναστικό κέντρο. Η θέση των μοναστηριών στην Οθωμανική Αυτοκρατορία κλονίστηκε το 1568-69, όταν κατασχέθηκε η γη τους και χρειάστηκε να την αγοράσουν από το κράτος, αλλά κατόρθωσαν να επιβιώσουν. Η έλλειψη πόρων και πατρώνων, που έρχεται ως συνέπεια της εξαφάνισης των παλαιών ελίτ, μακροπρόθεσμα θίγει τα μοναστήρια, αλλά δεν τα εξαφανίζει. Τον 18ο αιώνα, με την ανάδυση νέων εύπορων στρωμάτων ορθόδοξων χριστιανών που πλουτίζουν από την ανάπτυξη του εμπορίου και της βιοτεχνίας, θα ξεκινήσει μια νέα φάση ανακαίνισης και εξωραϊσμού των μοναστηριών.

Η σημασία των μοναστηριών στη θρησκευτική ζωή των σλαβικών πληθυσμών, ιδίως στα δυτικά Βαλκάνια, υπήρξε καταλυτική. Αν εξαιρέσει κανείς τη Μακεδονία και ορισμένες περιοχές της Βουλγαρίας, όπου υπήρχε παλαιά αστική παράδοση άρα και εκκλησιαστικές αρχές, στη βορειοβαλκανική ενδοχώρα οι πόλεις γίνονται τον 16ο αιώνα μουσουλμανικά κέντρα, τόσο από πολιτισμική όσο και από πληθυσμιακή άποψη. Η συντριπτική πλειονότητα των σλαβόφωνων χριστιανών της Βαλκανικής ήταν αγρότες και κτηνοτρόφοι. Οι μητροπολιτικές και επισκοπικές έδρες ήταν λίγες σε σχέση με την έκταση και τον πληθυσμό. Σε όλη την οθωμανική περίοδο τα μοναστήρια δεν είναι μόνο κέντρα θρησκευτικής λατρείας, αλλά και κέντρα εκπαίδευσης, λογιισύνης και καλλιτεχνικής εργασίας.

5.1 Σλάβοι μοναχοί στο Άγιο Όρος

Κεντρικό ρόλο στη διαμόρφωση μιας κοινής ορθόδοξης παράδοσης στα Βαλκάνια έπαιξε το Άγιο Όρος. Έχοντας αναδειχθεί από τον ύστερο 10ο αιώνα σε μοναστικό κέντρο με ευρύτερη ακτινοβολία στον ορθόδοξο κόσμο, ο Άθως συνέβαλε στη διαμόρφωση των βαλκανικών σλαβικών εκκλησιών και των μοναστικών τους παραδόσεων. Καθοριστική υπήρξε η ίδρυση της μονής Χιλανδαρίου το 1198 από τον σέρβο ηγεμόνα Στέφανο Νέμανια και τον γιο του Ράστικο, γνωστότερους ως αγίους Συμεών και Σάββα των Σέρβων. Η μονή Χιλανδαρίου θα αποτελέσει φυτώριο για τους ιεράρχες της σερβικής Εκκλησίας (αυτοκέφαλη από το 1219) μέχρι την

οθωμανική κατάκτηση και κέντρο της σερβικής εκκλησιαστικής παράδοσης στη συνέχεια.

Την οθωμανική περίοδο το Άγιο Όρος, που επιβιώνει και αναπτύσσεται κυρίως χάρη στη γενναιόδωρη προστασία των πριγκίπων της Βλαχίας και της Μολδαβίας, αναδεικνύεται στον κατεξοχήν χώρο επαφής και επικοινωνίας ορθόδοξων μοναχών και προσκυνητών, όχι μόνο από τις περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αλλά και από τη Ρωσία, τη Γεωργία κλπ. Εκατοντάδες σλαβόφωνοι μοναχοί από τα Βαλκάνια μονάζουν στον Άθωνα, με κέντρα τις μονές Χιλανδαρίου, Αγίου Παύλου και Ζωγράφου (οι δύο πρώτες σερβικές, η τρίτη βουλγαρική). Οι μονές αυτές, όπως και πολλές άλλες, στις οποίες επίσης ζούσαν σλάβοι μοναχοί (π.χ. στη ρωσική μονή του Αγίου Παντελεήμονος), θα γίνουν κέντρα μεταφραστικής και συγγραφικής δράσης που θα συμβάλουν στη δημιουργία ενός κοινού θρησκευτικού πολιτισμού.

ΠΑΡΑΛΛΗΛΟ ΚΕΙΜΕΝΟ ΜΕΛΕΤΗΣ: ΣΛΑΒΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ

Από το: Vryonis, Speros, Jr., «Η Βυζαντινή κληρονομιά στον επίσημο και έντεχνο πολιτισμό των βαλκανικών λαών», μτφρ. Σ. Ευθυμιάδης, στο J. Yiannias (επιμ.), *Η Βυζαντινή παράδοση μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης*, Αθήνα, 1994, 35-68: 63-64.

Ανάμεσα στα πιο διαδεδομένα βουλγαρικά κείμενα του 17ου αιώνα και του πρώτου μισού του 18ου ήταν τα *Σμπόρνικ* (Sbornik). Γραμμένα σε απλούστερη και συνεπώς κατανοητή από ένα ευρύτερο κοινό γλώσσα, τα *Σμπόρνικ* ήταν δύο ειδών. Τα πρώτα συνήθως περιείχαν διάφορα κείμενα ή αποσπάσματα που συμπεριλάμβαναν, ανάμεσα σε άλλα, βίους, ψυχωφελείς ιστορίες, κηρύγματα, ιστορικά έργα, απόκρυφα κείμενα, θρύλους, προσευχές και ερωταποκρίσεις για τα φυσικά φαινόμενα. Το υλικό αυτό το αντλούσαν κυρίως από την παλαιότερη βυζαντινή και σλαβοβυζαντινή λογοτεχνία. [...] Αυτό το πρώτο είδος *Σμπόρνικ* ήταν συνεπώς, κατά μία έννοια, ένα ανθολόγιο που αντλεί από την προγενέστερη σλαβοβυζαντινή φιλολογία και αντανακλά τις παραδοσιακές ηθικές και αισθητικές αξίες και την κοσμοαντίληψη της βυζαντινής πολιτισμικής παράδοσης.

Το δεύτερο είδος *Σμπόρνικ*, που ήταν εξίσου δημοφιλές, είναι γνωστό στα βουλγαρικά ως *Νταμασκίνι* (Damaskini). Κυκλοφόρησε στα τέλη του 16ου αιώνα και διαδόθηκε σε όλα τα βουλγαρόφωνα μέρη. Ενώ τα περιεχόμενα του πρώτου είδους *Σμπόρνικ* αντιπροσωπεύουν μια παλαιότερη σλαβοβυζαντινή παράδοση, εκείνα των *Νταμασκίνι* αντανακλούν μια σύγχρονη ελληνική επιρροή. Το όνομά τους προέρχεται από τον ίδιο το συγγραφέα, τον Δαμασκηνό Στουδίτη, Έλληνα κληρικό της Θεσσαλονίκης τον 16ο αιώνα, που συγκέντρωσε σαράντα τρεις από τις ομιλίες του σε ένα κείμενο αποκαλούμενο *Θησαυρός*. Οι ομιλίες αυτές, ή ένα μέρος τους, μεταφράστηκαν στα βουλγαρικά στο δεύτερο μισό του 16ου αιώνα. Η δημοτικότητα του κειμένου στα βουλγαρικά εμφανίζεται όχι μόνο από την ευρεία διάδοσή του, αλλά και από το γεγονός ότι μεταφράστηκε τουλάχιστον δέκα φορές από τα ελληνικά, σε διάφορα μέρη, όπως το Άγιο Όρος και το Μπάτσκοβο (Bačkonο). Συνεπώς, τα αγιολογικά/μαρτυρολογικά κείμενα του 16ου αιώνα και τα μεταγενέστερα *Σμπόρνικ* αποδεικνύουν ότι η βυζαντινή και η σλαβοβυζαντινή φιλολογική παράδοση, με το περιεχόμενό τους, τα φιλολογικά είδη και τις ηθικοαισθητικές τους αξίες, εξακολούθησαν να παίζουν τόσο σημαντικό όσο και ζωτικό ρόλο για τους Βουλγάρους κατά τα οθωμανικά χρόνια.

6. Επιλεγμένη Βιβλιογραφία

- Γόνης, Δημήτριος Β., *Ιστορία των ορθοδόξων εκκλησιών Βουλγαρίας και Σερβίας*, Αθήνα: Αρμός, ³2001.
- Hupchick, Dennis P., *The Bulgarians in the seventeenth century: Slavic Orthodox society and culture under Ottoman rule*, Τζέφφερσον-Λονδίνο: McFarland, 1993.
- Jelavich, Barbara, *Ιστορία των Βαλκανίων Ι: 18ος-19ος αιώνας*, μτφρ. Χ. Δεληστάθη, Αθήνα: Πολύτροπον, 2006.
- Κατσόβσκα-Μαλιγκούδη, Γιάννα, *Οι Σλάβοι των Βαλκανίων: Εισαγωγή στην ιστορία και τον πολιτισμό τους*, Αθήνα, 2004.
- Kitromilides, Paschalis, “Dositej Obradović and the Greek Enlightenment”, *Balkanica* 54, 2013, 201-207.
- Νικωρίτης, Κωνσταντίνος, *Η επίδραση του Αγίου Όρους στον πνευματικό βίο των Σλάβων*, Θεσσαλονίκη: Σταμούλης, 2004.
- Ταχιάος, Αντώνιος-Αιμίλιος Ν., *Βυζάντιο, Σλάβοι, Άγιον Όρος: Αναδρομή σε αμοιβαίες σχέσεις και επιδράσεις*, Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2006.
- Τρίτος, Μιχαήλ, *Ιστορία και σύγχρονος βίος των σλαβικών και λοιπών ορθοδόξων εκκλησιών*, Θεσσαλονίκη: Πουρναράς, 2012.
- Vryonis, Speros, Jr., «Η Βυζαντινή κληρονομιά στον επίσημο και έντεχνο πολιτισμό των Βαλκανικών λαών», μτφρ. Σ. Ευθυμιάδης. Στο J. Yiannias (επιμ.), *Η Βυζαντινή παράδοση μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης*, Αθήνα, 1994, 35-68.